

‘Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriqueurs’

J.B. Oosterman

bron

J.B. Oosterman, ‘Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriqueurs.’ In: *Jaarboek De Fontaine* 49-50 (1999-2000), p. 11-29.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/oost021tuss01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / J.B. Oosterman

Tussen twee wateren zwem ik

Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriqueurs

door

J.B. Oosterman

De woorden ‘Tussen twee wateren zwem ik’ staan in een gedicht over de levensloop van de mens. De Brugse rederijker Anthonis de Roovere (ca. 1430 -16 mei 1482) verdeelt het leven in twaalf fasen en hij vergelijkt ze met de maanden van het jaar. De derde fase, de maand maart, beschrijft hij als volgt: ‘Jonck dom wilt inden locht clem ick / Sorgheloos tusschen twee wateren zwem ick / Totten tweentwintich jaren sulck ben ick.’¹ [=Jong, onbezonnen en wild dartel ik rond, zorgeloos zwem ik tussen twee stromen: zo ben ik tot de leeftijd van 22 jaar]. Het zijn de jaren tussen schooltijd en volwassenheid. De adolescentie, in het tegenwoordige taalgebruik. In die zorgeloze jaren van volwassen worden, oogst De Roovere al grote roem. Hij is zeventien - het is omstreeks 1448 - als hij meedoet aan een dichtwedstrijd. Hij schrijft een gedicht dat antwoord geeft op de vraag ‘Of moederlijk herte lieghen mach?’² [=of het hart van een moeder kan liegen]. In de eerste strofe geeft hij voorbeelden van slechte moeders. Er zijn er die hun kind te vondeling leggen, geen liefde geven, en zelfs die hun kind doden. Het is een opsomming van harteloosheden: de enumeratio is een geliefde stijlfiguur bij de rederijkers, dat geldt zeker voor De Roovere. Hij suggereert dat het hart van een moeder misschien dan toch kan liegen. Maar in het vervolg van het gedicht wijzigt het standpunt: Moeders die hun kind geweld aandoen hebben geen moederlijk hart - ‘Tzijn moeders maer gheen moederlijcke herten’ -, het hart van een echte moeder kan immers niet liegen. Er bestaat, kort gezegd, een verschil tussen biologisch

1 Ed. Mak 1955, 299.

2 Ed. Mak 1955, 129-131. Dat het gedicht een antwoord moest geven op deze vraag, blijkt uit de twee laatste verzen van strofe 1: ‘om desen aerbeyt soe is tghevrach: / Of moederlijk herte lieghen mach?’ Deze vraag is ontleend aan een spreekwoord - ‘een moederhart kan niet liegen’ (zie Coigneau 1982, 159) - zoals vaak het geval is bij dergelijke vragen.

moederschap en ware moederlijkheid. De derde strofe is dan ook een lof op die moederlijke liefde.

Na drie strofen waarin de opgegeven vraag is behandeld, volgt nog een vierde: de prince. De dichter richt zich hierin tot de aanwezigen. Eerst vraagt hij bescheiden dit eenvoudige gedicht te aanvaarden: ‘Neemst dit slecht dicht in danke / Ter eeren der edelder Rethorijcke’. Het is de bescheidenheid van een zelfbewuste dichter, zo blijkt uit de verzen die volgen. Al gaat het ook slecht met het gezelschap - bedoeld wordt de Brugse rederijderskamer van de Heilige Geest - verloochen de kunst niet. De Roovere zinspeelt op moeilijkheden binnen de rederijderskamer. De zeventienjarige neemt geen blad voor de mond en wordt toch gelauwerd. De leden van de Heilige Geestkamer waren vol bewondering voor zijn grote talent, zo valt af te leiden uit de eer die hem te beurt viel. Zijn naam als belangrijk dichter is gevestigd.

Anthonis de Roovere is de eerste rederijker van wie een omvangrijk oeuvre bewaard is gebleven. Het omvat toneelwerk, een kroniek en ruim honderd gedichten. Deze gedichten bevatten inhoudelijk en formeel vrijwel alles wat kenmerkend is voor de rederijderslyriek. De jaren waarin De Rooveres talent zich ontwikkelt zijn meteen de jaren waarin de rederijkerij in Brugge tot wasdom komt. De jeugdijaren van De Roovere zijn dan ook van cruciaal belang in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde.³

De Roovere en de eerste refreinen

Het bekroonde gedicht van De Roovere is uitsluitend bewaard in de *Rethoricale wercken*, een gedrukte bundel met gedichten van de Brugse rederijker die in 1562 is verschenen te Antwerpen.⁴ In deze druk wordt het gedicht als refrein aangeduid: ‘Refereyn daer mede Anthonis de Roovere tzijnen XVII jaeren prinche wert van rethorijcke’. De *Rethoricale wercken* is de belangrijkste bron met werk van De Roovere en gaat direct terug op vijftiende-eeuwse handschriften, zoals Eduard de Dene, de samensteller van het boek, in zijn voorwoord schrijft:

3 Voor een overzicht van de belangrijkste publicaties, zie Oosterman 1995-1996. Over de belangrijke plaats van Brugge voor de vroege rederijkerij, zie o.m. Van Elslander 1953, 233-238 en Coigneau 1980-1983, dl. 3, 563-575.

4 Over deze druk Waterschoot 1982, 151-154 en Oosterman 1995-1996, 69-78.

Soe heb ick uut liefden [...] my gheschickt by langher handt te vergaderen ende by een te copulerene eenighe particuliere stucken bijden voorgenoemden Anthonis de Roovere (die een vlaemsch Poete was) ghemaect zijnde. So in partie uut zijn eygene oude hantschriften ghecopieert, als ooc uut sekere hantboeck wijlent ghescreven by eenen notabelen Poorter der voors. Stede van Brugghe dye metten selven Roovere seer familiaer was ende dickwils frequenterende by dyen vele van zijne wercken om uutscrijven van hem gheleent creech.⁵

Niet alleen de gedichten in deze druk, maar ook de opschriften waarvan ze zijn voorzien, dateren uit de tijd van De Roovere. Coigneau heeft dit bijvoorbeeld laten zien voor het opschrift *Sotte amoueusheit* waarvan een van de gedichten is voorzien.⁶ Ze weerspiegelen de genre-opvattingen in het derde kwart van de vijftiende eeuw.

In de *Rethoricale wercken* staan 28 gedichten die als refrein worden betiteld; 26 daarvan bestaan uit vier strofen met een stok of stokregel.⁷ De vierde strofe, prince genoemd, is vaak korter dan de drie voorgaande en heeft niet altijd een stok. Zo te zien is het refrein in de tijd van de vroege rederijkers een dichtvorm met zeer specifieke kenmerken. Gedichten met een groter aantal strofen, en zeker gedichten zonder stokregel en prince, waren geen refrein in de ogen van De Roovere en zijn tijdgenoten. Later, waarschijnlijk al omstreeks of zelfs voor 1500, is dit veranderd en noemde men zowat ieder strofisch gedicht met stokregel een refrein. Dit gebeurde ook als er niet sprake was van een expliciet als zodanig betitelde (en te herkennen) ‘prince’. Bij vroegere pogingen om de oorsprong van dit genre te traceren, is vaak uitgegaan van deze latere opvatting over wat een refrein is.⁸ Als echter gekeken wordt wat het refrein was in de

5 *Rethoricale wercken* 1562, f. A2v (Uitg. in Oosterman 1997-1998, 15-17).

6 Coigneau 1980-1983, dl.3, 568-575.

7 De gedichten die als ‘refrein’ worden betiteld zijn (in de nummering volgens Oosterman 1995-1996) A6, 7, 19, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 56, 62, 70, 74, 75, 77, 79, 87, 89, 92, 93, 94, C2, 3, 4, 5. De nummers A74 (6 strofen met stokregel, maar laatste strofe niet expliciet als ‘prince’ aangeduid) en A75 (5 strofen, stokregel, laatste strofe, die korter is dan de voorgaande, expliciet als ‘prince’ aangeduid) zijn langer dan wat voor een refrein de regel was.

8 Zie m.n. de typering die Van Elslander 1953, 9 geeft (‘een dichtsoort van 4 of meer strophen, alle - behalve de laatste, de “Prince”, welke korter kan zijn - even lang en telkens besloten met een “refrain” van één of twee verzen, door de Rederijkers meestal “stok”, ook wel eens “stokregel” of “regel” genoemd’). Van Elslanders typering is juist waar het de bloeitijd van de rederijkerij betreft. Als het om de ontstaansperiode van deze dichtsoort gaat, is ze m.i. te ruim.

beginjaren, blijkt de vorm aan strikter regels te hebben voldaan. Hierdoor is de herkomst van deze vorm precieser vast te stellen. De vorm van dit vroege refrein komt namelijk tot op grote hoogte overeen met die van de Franse ballade en moet daaraan min of meer direct zijn ontleend.⁹ In het begin van de vijftiende eeuw bestaat die ballade uit drie strofen plus een envoi, meestal voorzien van een refreinregel. De balladen van bijvoorbeeld Christine de Pizan en George Chastelain zijn in formeel opzicht verwant met de vroege refreinen.¹⁰

Het refrein is tussen 1420 en 1440 ontstaan en de vroegst bekende voorbeelden zijn afkomstig uit Brugge. Wanneer De Roovere zijn gedicht over het moederlijk hart schrijft is het refrein al een vaste vorm met eigen regels. Dat blijkt uit het feit dat deze vorm werd voorgeschreven in de wedstrijd waaraan De Roovere als zeventienjarige deelnam. Het blijkt ook uit enkele andere bronnen van omstreeks het midden van de vijftiende eeuw. De oprichtingsakte uit 1448 van de Gentse rederijderskamer De Fontaine is daarvan misschien wel de belangrijkste. Ze laat zien dat al in die jaren de refreinvorm een centrale plaats innam binnen een rederijderskamer.¹¹

De refreinvorm is ontleend aan de Franse ballade, maar er is een belangrijk verschil. De ballade heeft identiek rijm in alle strofen, terwijl in het refrein alle strofen hun eigen rijmen hebben. De Roovere is bekend met de eisen die de ballade stelt. Vijfmaal betitelt hij een gedicht als ballade, steeds gaat het om gedichten van vier strofen met een refreinregel en identiek rijm. Deze ballade-oude-stijl (zoals Erné de vorm heeft aangeduid) lijkt vooral in de omgeving van De Roovere enige opgang te hebben gemaakt.¹² Het is een aanwijzing voor de centrale plaats die Brugge speelde bij het ontstaan van het rederijdersrefrein. De Roovere was niet de uitvinder van het refrein. Toch moge duidelijk zijn dat hij zich als schrijver ontplooid in de jaren waarin onder invloed van Franse voorbeelden nieuwe Nederlandse dichtvormen tot ontwikkeling kwamen. Het refrein was de belangrijkste en hij moet zich bewust zijn geweest van de herkomst daarvan.

9 Ook Van Elslander 1953, 41-49 wees de Franse ballade aan als belangrijke voorloper van het refrein, zij het niet als enige voorbeeld. Zie m.n. p. 49: ‘We menen dan te mogen besluiten dat de vorm van de Franse Ballade weliswaar niet voldoende is om de formele structuur van het Refrein te verklaren, maar er toch duidelijk in doorschemert.’

10 Vgl. het overzicht in Chatelain 1974, 167-179 met de overzichten in Van Elslander 1953.

11 Coigneau 1993, 106.

12 Erné 1973, m.n. 357 en 358.

De Franse herkomst van het refrein is onweerlegbaar. Toch valt moeilijk uit te maken waar en wanneer Vlaamse dichters in contact zijn gekomen met de ballade. De contacten met de Franse letterkunde waren veelvuldig en divers, en de ballade was een zeer algemeen gebruikte dichtvorm. Het refrein op zichzelf is daarom ook niet voldoende om te kunnen spreken van een grondige invloed van de Franstalige letterkunde op de rederijkers - al schrijft Erné: ‘Blijkbaar bestond er [...] nog zoveel verband met de Franse traditie dat deze soms nauwkeurig gevolgd werd.’¹³

Franse invloeden in het werk van De Roovere

Een dichtvorm die eenmaal bekend is, gaat een eigen leven leiden, los van de oorsprong in een andere literatuur. Al gauw kan bij het refrein de Franse oorsprong vergeten zijn. Maar de invloed van Franse dichtvormen is veelomvattender, zoals bij uitstek in het werk van De Roovere te zien is.

De Roovere gebruikte vaak rijmtechnieken die kenmerkend zijn voor de rederijkers: binnenrijm, middenrijm, grammatisch rijm, ketenrijm en vormen van rijm waarvoor in het Nederlands eigenlijk geen goede namen bestaan zoals *rime battel e*, *rime bris e* en *rime equivoque*. Dezelfde vormen komen voor in het werk van de rhétoriqueurs, de Franstalige tegenhangers van de rederijkers.

Eén gedicht van De Roovere wil ik er uitlichten om een indruk te geven van de manier waarop hij te werk gaat. Het betreft ‘O Inlicste reyn rose zoo comfortable’, een lofdicht op Maria.¹⁴ De datering van dit gedicht is onbekend, wat voor het grootste deel van De Rooveres oeuvre geldt. Toch staat vast dat De Roovere al vroeg complexe gedichten schreef, terwijl sommige van zijn laat dateerbare gedichten juist tamelijk eenvoudig zijn in poëtisch opzicht. Deze Marialof is volgens De Roovere zelf een ballade: in de laatste strofe lezen we ‘Ontfaet in dancke myn balade’. Toch is het geen gewone ballade. Behalve eindrijm kent het gedicht ook middenrijm op liefst twee posities in ieder vers. Hierbij rijmen het eerste en derde vers, en het tweede en vierde:

13 Erné 1972, 357.

14 Ed. Mak 1955, 209-211.

O Inlicste	reyn rose	zoo comfortable
gestadich	oetmoedich	noyt dissoluyt
verwinlicste	der roose	van adams kable
beradich	voerhoedich	salveconduyt
Soe vierich	in minnen	altoos seedich
gefundeert	in caritaten	buten sonden
ghemanierich	van binnen	geen tyt ledich
ghemoveert	tot maten	tallen stonden
Soe wyslick	int scouwen	soe obedient
biedende de hant	elckerlike	hier en daer
avyselick	vol trouwen	soe excellent
claerste brant	een ryke	ten hemel claer
Onderstant	niemants swike	troost een paer
noyt smerteken	dien engien	dat bloeyde
lof herteken	uut wien	ons tleven vloeyde

Het rijm speelt in dit gedicht een prominente rol en het treedt daardoor op de voorgrond. Maar er is meer aan de hand met deze ballade en de dichter attendeert ons daarop. In de prince staat dat het gedicht een ballade is. En De Roovere voegt daar aan toe: ‘Daer veel manieren van lesene in sluyt’. Er staat dus dat het gedicht op diverse manieren kan worden gelezen.¹⁵ De eerste, en meest voor de hand liggende manier is regel voor regel, strofe voor strofe, zoals gedichten gewoonlijk gelezen worden. Een andere manier is die waarbij wordt begonnen met de eerste kolom van de eerste strofe, gevolgd door de tweede en derde kolom van diezelfde strofe, waarna op dezelfde manier de strofen twee en drie worden gelezen. Verder is het mogelijk eerst alle eerste kolommen te lezen, gevolgd door de tweede en derde kolommen. En het is zelfs voorstelbaar diagonaal te lezen: na de eerste kolom van strofe 1 volgt de tweede kolom van strofe 2 en de derde van strofe 3. Natuurlijk komt de syntaxis hierbij soms wel eens in het gedrang, maar de essentie van het gedicht, die er uit bestaat Maria te prijzen in alle denkbare bewoordingen, heeft hier niet onder te lijden. Sterker nog: juist de veelheid aan mogelijkheden om dit gedicht te lezen, benadrukt dat de lof voor Maria geen grenzen kent.

Een gedicht als ‘O Inlicste reyn rose’ is volstrekt nieuw in het Nederlands. Anthonis de Roovere is de eerste Nederlandse dichter

15 Mak 1955, 211 heeft het in een aantekening bij dit gedicht over negen manieren, zonder precies aan te geven hoe dit uitgewerkt dient te worden. Vgl. ook p. 57.

van wie gedichten bewaard zijn waarin op een zo uitbundige wijze gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden die het rijm biedt. Hoe ver de dichters in een eerdere generatie ook zijn gegaan in hun vormexperimenten - ik denk meer in het bijzonder aan de Brugse Gruuthuse-dichters - de teksten die zij schreven komen zelfs niet in de buurt van wat De Roovere hier laat zien. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, zo mag de conclusie luiden, verschijnt er iets nieuws in de Nederlandse letterkunde.

Het gebruik van complexe dichtvormen en kunstig of, zo men wil, gekunsteld taalgebruik is in gelijke mate kenmerkend voor de rederijkers als voor de Franse rhétoriciens. Diverse vormen en poëtische bijzonderheden die vanaf het midden van de vijftiende eeuw bij de rederijkers aanwijsbaar zijn, moeten kort daarvoor in het Frans gehanteerd zijn. Zoals vaker in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde is de impuls tot vernieuwing afkomstig uit een kennismaking met de Franse letterkunde. Dat betekent echter niet dat rederijkers louter een Nederlandse omzetting van Franse literatuur bieden. Er zijn uit de beginperiode van de rederijkerij bijvoorbeeld nauwelijks vertalingen uit het Frans bekend, terwijl overgenomen vormen en technieken uit het Frans vaak een specifiek Nederlandse invulling krijgen.¹⁶ Het rederijkersrefrein is daarvan een goed voorbeeld. Ook De Rooveres ballade ‘daer veel manieren van lesene in sluyt’ kent haar Franse voorlopers. Al voor De Roovere werd geboren schreef P. de Compiegne een ‘ballade triple’. Dit amoureuze gedicht heeft, net als De Rooveres ballade, binnenrijm, al is het hier maar op één plaats in het vers. Het gedicht is voorzien van een opschrift: ‘Cy s'ensuit ballades a III manieres’ [=Hier volgt een ballade op drie manieren].¹⁷

Bien doit amant	qui vuet amours servor
Joyusement	par maniere ordonnée
Au temps plaisant	avoir doulz souvenir
Vray sentement	faut qu'il ait c'est l'entrée
Tenir en soy	largesce et courtoisie

16 Mooie voorbeelden zijn de Boëtius-vertaling door Jacob Vilt, die grotendeels op een Frans voorbeeld teruggaat, maar wat betreft de gebruikte dichtvormen een heel eigen weg gaat (zie Goris 1996) en de vertaling van Pierre Michaults *La Danse aux Aveugles*, waarvoor iets vergelijkbaars geldt (zie Schuijt 1955).

17 Langlois 1902, 100. Over de dichter Compiegne is niets bekend, maar de datering van het traktaat waarin zijn gedicht voorkomt, maakt duidelijk dat het gedicht van voor 1432 dateert (zie hierna n. 20).

Et esbanoy	si convient sans boïdie
Car bien dire os	se il vuet remanoir
La ou enclos	par amoureux vouloir
A sens bonté	son cuer comme soubgis
Rens par compos	en la fin puet avoir. ¹⁸

Ook dit gedicht kan op meer dan een manier gelezen worden. De Roovere moet een dergelijke tekst tot voorbeeld hebben gehad. Hij maakt het zich nog moeilijker dan Compiegne door de keuze voor een lastiger rijmschema en door op twee posities in ieder vers te rijmen. Zo te zien doet De Roovere dit vaker: de door hem nagevolgde modellen uit het Frans overtreft hij niet zelden in complexiteit.¹⁹

Het gedicht van Compiegne is bewaard in *Les règles de la seconde rhétorique*, een anoniem traktaat over de regels van de dichtkunst. Het dateert van tussen 1410 en 1432 en is afkomstig uit Noord-Frankrijk. Naast lijsten met rijmwoorden en een lexikon van namen uit de bijbel en de klassieke oudheid, staan er voorbeelden in van allerlei dichtvormen. Een vergelijkbare tekst, die ten dele teruggaat op *Les règles* is *Le doctrinal de la seconde rhétorique* van Baudet Herenc. Hij verbleef lange tijd in Vlaanderen, mogelijk Rijsel, en schreef daar in 1432 zijn traktaat.²⁰ De poëtica die we in *Les règles* en *Le doctrinal* vinden is voor een belangrijk deel gebaseerd op de lyriek uit Noordfranse steden. In deze traktaten staan allerlei vormen van rijm en dichtvormen die ook in het werk van Anthonis de Roovere te vinden zijn. Vroege rederijkers in Brugge, en De Roovere wel in het bijzonder, maken gebruik van dichtvormen die in het Frans al min of meer gecodificeerd zijn. Dit geldt, ik zeg het nog maar eens ten overvloede, niet alleen voor het hier gegeven voorbeeld, maar voor diverse andere teksten van De Roovere en tijdgenoten.²¹ Of deze Brugse dichters een Frans traktaat over de dichtkunst onder ogen hebben gehad, is maar de vraag. Dat ze zelf vergelijkbare compendia maakten valt evenmin te bewijzen, al is het fascinerend dat Mathijs

18 Langlois 1902, 100.

19 Vgl. ook het gedicht op de naam Maria met een overeenkomstig gedicht van Jean Molinet (zie Oosterman 1995-1996, 90-91) waar De Roovere zelfs lijkt vooruit te lopen op de Franse traditie.

20 Beide teksten zijn uitgegeven door Langlois 1902, resp. p. 11-103 en 104-165. Voor literatuur, zie Patterson 1935 en Dictionnaire 1992, 104-105. Over Herenc: Dictionnaire 1992, 130-131.

21 Zo worden veel van de hiervoor genoemde rijmvormen beschreven in deze traktaten. Vgl. ook Coigneau 1981-1983, 570 en 572.

de Castelein in de *Const van rhetoriken* spreekt over de ‘Rethorijcke’ van De Roovere. En al lijkt het niet zo waarschijnlijk dat De Castelein hiermee doelt op een Vlaamse ‘Art de seconde rhétorique’, onmogelijk is het daarom nog niet.

De vroege rederijkerslyriek leunt sterk op het werk van rhétoriqueurs. Dat betekent niet dat we met slaafse navolgingen te doen hebben, wel dat de eerste rederijkers goed bekend waren met het werk van hun Franstalige tijdgenoten. Hoe ze met dat werk bekend zijn geraakt is niet helemaal duidelijk. In ieder geval zijn er voldoende mogelijkheden geweest om dat werk en de dichters te leren kennen.

Brugge omstreeks 1450

Brugge was in de vijftiende eeuw een internationaal centrum van de eerste orde. Nergens in Noord-Europa kwamen zoveel invloeden samen. De stad bloeide als nooit tevoren. De economische neergang, die uiteindelijk zou leiden tot het einde van de stad als wereldhaven, was stilaan begonnen, maar in het leven van alledag was daarvan niets te merken. De stad was welvarend. Brugge was de spin in het web van de handel in Noord-West-Europa.

Brugge was ook een artistiek centrum van betekenis. Het bekendst is de schilderkunst - denk aan Jan van Eyck, Petrus Christus en Hans Memling - maar kostbare boeken, edelsmeedwerk, sieraden en kleding werden op nog grotere schaal vervaardigd. Bovendien had Brugge een luisterrijke muziekcultuur. Ondertussen was de stad geliefd als verblijfplaats bij de Bourgondische hertogen. Het hertogelijke Prinsenhof was een van de fraaiste paleizen in Europa en een belangrijke ontmoetingsplaats voor de Europese adel. En in hun gevolg kwamen ook rhétoriqueurs naar Brugge. Een van hen was Jean Régnier.

Jean Régnier was in 1424 baljuw van Auxerre toen deze stad overging van Engelse in Bourgondische handen. Vanaf dat moment is zijn carrière verbonden met het huis van Valois. Op zondag 4 januari 1432 vertrok Régnier, samen met enkele Engelsen, op een diplomatieke missie uit Rouen. In de omgeving van Beauvais liep het gezelschap in een hinderlaag. Régnier is anderhalf jaar lang de gevangene geweest van de Franse koning en in deze periode schreef hij zijn belangrijkste werk: de *Livre de prison*.²²

22 De gedichten van Régnier zijn uitgegeven en ingeleid door Droz 1923. Behalve in de inleiding van deze editie, is informatie over het werk te vinden in Champion 1923 dl. 1, 227-284. Voor verdere informatie en literatuurverwijzingen, zie Dictionnaire 1992, 836-837.

Régnier verkeerde vaak in hofkringen en noemt in zijn werk diverse edelen die tot de hofhouding van Filips de Goede behoorden. Aan het hof moet hij ook diverse dichters van naam hebben ontmoet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat reeds zijn vroege werk de kenmerken draagt van de Bourgondische hofliteratuur zoals we die zien bij Michault Taillevent en bijvoorbeeld Georges Chastelain. Maar Jean kende mogelijk, zo veronderstelt Droz, ook de stedelijke gezelschappen die zich met literatuur bezighielden.²³ Het is een aantrekkelijke gedachte die echter dringend getoetst moet worden aan nieuw onderzoek. In elk geval moet een van Regniers gedichten zijn geschreven met in gedachten een wedstrijd zoals ze werden gehouden door gilden, broederschappen of puys. In de inleiding tot het gedicht, geschreven voor Pasen, lezen we ten minste: ‘grant joye je auray / C'elle peult estre couronnee’ [=Ik zou grote vreugde kennen als dit bekroond zou worden].²⁴

Het werk van Jean Régnier is enkel bewaard gebleven in een druk uit 1526: *Les fortunes et adversitez de Jean Regnier*. Hierin vormen de gedichten in gevangenschap geschreven (en mogelijk later omgewerkt en aangevuld) het leeuwendeel. Daarna volgen nog gedichten uit de jaren vanaf circa 1440. Daaronder bevindt zich een *compte* [=verhaal] op rijm die werd geschreven eind oktober 1449 op Chasteau Regnault en Ardaine.²⁵ Régnier vertelt dat hij aanwezig was bij een vrolijk gezelschap. Hij verzoekt een van de aanwezigen iets voor te lezen: ‘Beau sire, / Dicles pour vostre bienvenue / Quelle chose il nous fault lire, / Elle sera bien retenue.’²⁶ Maar de man in kwestie zwijgt, trekt wit weg en onttrekt zich aan het tijdverdrijf van het gezelschap. Het is aan alle aanwezigen duidelijk dat hij lijdt. En terwijl iedereen erop uit trekt om paard te rijden vraagt Régnier wat hem mankeert. De man vertelt daarop dat hij het slachtoffer is van kwaadsprekerij. Sinds jaren her dient hij een voortreffelijke vorst, maar nu hebben afgunstigen hem belasterd. Régnier troost hem en zegt: Wentel je niet zo in droefheid en bedenk dat Fortuna niet alleen tegenspoed maar ook voorspoed brengt. Wend je tot ‘une grant dame

23 Droz 1923, XLI: ‘peut-être fit-il partie d'une confrérie littéraire: nous savons qu'il séjourna à Lille, Tournai, Gand, Bruges, Malines et Bruxelles, où se trouvaient des puys.’

24 Droz 1923, 50.

25 ‘Fin du compte fais a grant peine / L'an quarante neuf quatre cens, / A Chasteau Regnault en Ardaine, / Deux moys avant les Innocens.’ (Droz 1923, 208).

26 Droz 1923, 187. Zie over deze tekst Champion 1923 dl. 1, 263-265.

/ [...] Elle garde le corps et l'ame / Elle a nom Bonne Renommee / Qui de tous les bons est aymee.²⁷ Régnier troost de man en stelt hem voor naar de vorst te gaan om een beroep op zijn goedheid te doen. En, zo zegt hij, laten we ophouden ons druk te maken over de afgunstigen. Laten we spreken over de plaatsen waar het aangenaam is. En dan voert hij de man mee naar de mooiste plaats die denkbaar is: ‘Il me semble que soubz la nue / N'a meilleur lieu pour eulx tenir’.²⁸ *Le respondant* zegt vervolgens vol verwondering: ‘Se ce n'eust esté Mimequine, / Nostre meschine, / Qui se tenoit en la cuysine / Et Calquin, fille de l'hostesse [...] Et puis la belle Brodresse [...] Et Drogue la bonne maistresse, / Qui point ne cesse / De monstres aux amans l'adresse / En son hostel au Puis d'Amours, / Ung bien peu au dessus de l'Ours’ [=Is dat niet Mimekijn, onze meid, die zich in de keuken ophoudt, is dat niet Calekijn, het kamermeisje, en de mooie borduurwerkster en Drogue, de mooie waardin die aan alle minnaars het adres van het *hostel au Puis d'Amours* geeft, vlak bij de Beer (sociëteit van het gezelschap van de Witte Beer)]. De twee bevinden zich in Brugge, zoals ook iets verder nog blijkt wanneer *L'acteur* spreekt over de *Flamidam*, dat is de Vlaminckdam die ook in het huidige Brugge nog te vinden is. Ze lopen door en vertellen aan het hof wat ze gezien hebben. En daarmee zijn we terug aan het begin.

Dit verhaal werd in oktober 1449 opgeschreven in Noord-Frankrijk. En al gaat het om een fictieve tekst, we mogen ervan uitgaan dat de situering in Brugge de werkelijkheid weerspiegelt.²⁹ We mogen wel aannemen dat Jean Régnier niet lang voor hij dit verhaal *a grant peine* opschreef, in Brugge verbleef. Juist in die tijd resideerde de hertog van Bourgondië voor geruime tijd in Brugge. Van half mei 1449 tot januari 1450 bracht Filips er het grootste deel van zijn tijd door, en velen kwamen hem er bezoeken.³⁰ Jean was een van hen. En hij was niet de enige dichter die in die maanden Brugge aandeed.

Een van de belangrijkste auteurs uit het midden van de vijftiende eeuw was George Chastelain. Ook hij bezocht Brugge diverse malen en vaak voor langere tijd. Chastelain is een interessante figuur voor wie de verhouding tussen het Nederlands en het Frans onderzoekt. Lange tijd was over de jeugd van Chastelain niet veel meer bekend

27 Droz 1923, 196.

28 Droz 1923, 205.

29 De gedichten die nadrukkelijk met Brugge zijn te verbinden, staan op p. 186-209.

30 Vander Linden 1940.

dan dat hij omstreeks 1415 was geboren in Oost-Vlaanderen en in Leuven had gestudeerd alvorens in dienst te treden van de hertog van Bourgondië. Over de jeugd van Chastelain is door recent onderzoek van de historicus Graeme Small veel meer bekend geworden.³¹ George Chastelain is geboren als de Gentse schipperszoon Joris Castelain. De Vlaamse achtergrond van Chastelain was sinds lang bekend, nieuw is dat hij een Nederlandstalige achtergrond heeft en opgroeide in de grootste stad van Vlaanderen. Hij is afkomstig uit juist die kringen waaruit ook veel rederijkers afkomstig zijn, die van de gegoede ambachtslieden, stedelijke functionarissen en het patriciaat: ‘Whatever his maternal lineage, whatever the pretensions he expressed in his writings, it is clear that Joris Castelain's immediate family background was firmly rooted, not in the rural estates of the Flemish nobility, but in the urban world of shipping industry and commerce.’³² Met dat stadsvolk wil hij later weinig meer te maken hebben, zo lijkt het. Hij wil zijn herkomst uit Gent, de opstandigste stad van Vlaanderen, maar het liefst verdoezelen en betoont zich in veel van zijn werken ‘bourgondischer dan de hertog’.

George Chastelain verbleef meer dan eens in Brugge.³³ Of hij er contacten heeft onderhouden met rederijkers is onbekend. Toch veronderstelde T. Sankovitch dat een van Chastelains gedichten, *Le miroir de mort*, in 1449 in Brugge is voorgedragen of zelfs de basis vormde van een geësceneerde opvoering. De Rooveres gedicht *Vander mollen feeste* zou op zijn beurt daardoor zijn beïnvloed.³⁴

Het is een volstrekt onbewijsbare hypothese,³⁵ al is ze aantrekkelijk omdat er nogal wat verwantschap bestaat tussen het werk van rederijkers en dat van rhétoriciens wat betreft gebruikte dichtvormen, thema's en motieven en beeldspraak. Wie een overzicht leest over vorm en inhoud van de lyriek van rhétoriciens ziet voortdurend typering en beschrijvingen die evengoed van toepassing zijn op het werk van rederijkers.³⁶

De regelmatige aanwezigheid van het Bourgondische hof in Brugge bracht dichters als Régnier en Chastelain naar die stad. Het hof was aldus een mogelijk plaats voor literaire contacten, maar van zeker zo

31 Small 1997, m.n. 9-50. Zie ook het hieraan ten grondslag liggende Small & Lievois 1994.

32 Small 1997, 22.

33 Zie bijvoorbeeld de diverse vermeldingen in Small 1997.

34 Sankovitch 1978-1980.

35 Zie Small 1997, 59 n. 41.

36 Zie bijvoorbeeld Zumthor 1978.

groot belang waren stedelijke gezelschappen, zoals het Brugse rederijkersgilde.

Rederijkerskamer van de Heilige Geest

De Heilige Geestkamer was de eerste rederijkerskamer in Brugge en werd op Witte Donderdag 1428 opgericht ten huize van Jan van Hulst, zo wil de overlevering. Deze Jan van Hulst had als dichter in 1428 zijn sporen al verdiend, en ook het rederijkersgilde waarvan hij de eerste proost was, kende een voorgeschiedenis. De officiële oprichting van het Heilige Geestgilde was dan ook geen breuk met het verleden maar hooguit de institutionalisering van iets dat al langere tijd bestond. De namen van de dertien oprichters zijn bekend. Een van hen is Jan de Roovere. Familie van Anthonis, zou je denken. Jammer genoeg is er te weinig bekend om te weten of dit echt zo was. Voorzover de oprichters wel te traceren zijn, vinden we hen in de hogere kringen. Een paar zijn betrokken bij het stadsbestuur, anderen spelen een rol bij de armenzorg. Dat laatste is een van de aanwijzingen dat de rederijkerskamer voortkwam uit of in elk geval is opgezet naar het model van een geestelijke broederschap. Het godsdienstige leven en de armenzorg waren erg belangrijk in het verenigingsleven, zo blijkt ook uit bewaard gebleven documenten.³⁷ Ze tonen ook de nauwe band die bestond tussen de rederijkers en de familie Gruuthuse.

Lodewijk van Gruuthuse, de bekendste telg uit deze Brugse adellijke familie, geeft de rederijkers in 1466 de volledige beschikking over het Drievuldigheidsaltaar in de Heilige Geestkapel van het Karmelietenklooster.³⁸ Kapel en altaar waren in 1426 opgericht door Agnes de Mortaigne, de grootmoeder van Lodewijk. Waarschijnlijk hebben ze van begin af aan ter beschikking gestaan van de Heilige Geest-kamer. De betekenis van deze band tussen rederijkers en de Gruuthuse-familie is moeilijk precies in te schatten. Lodewijk had een omvangrijke bibliotheek, vooral gevuld met Franse werken. Hieronder enkele zeer vroege handschriften met teksten van rhétori-

37 De belangrijkste daarvan is de akte van 15 mei 1485 waarin de Brugse Karmelieten rechten en plichten van de Heilige Geestkamer ten aanzien van het gebruik van de Heilige Geestkapel vastleggen: Brugge, Archief van de Ongeschoeide Karmelieten, Liber Oblongus, f. 183v-184r.

38 Over Lodewijk van Gruuthuse en zijn bibliotheek, zie Martens 1992. De eerste die het belang van de relatie tussen rederijkers en de Gruuthusefamilie heeft laten zien was R. Strohm (zie Strohm 1990, 67-70).

queurs. Maar hij had ook belangstelling voor Nederlandse literatuur. Het Gruuthusehandschrift, met daarin het bekende Egidiuslied, getuigt daarvan. En het laatste handschrift dat hij heeft laten maken is een prachtig boek met de Nederlandse vertaling van de *Consolatio* van Boëtius. Zo'n bibliotheek moet een goudmijn zijn geweest voor de rederijkers. Maar of ze er gebruik van konden maken is onbekend.

Het Karmelietenklooster was niet alleen een plaats van vrome contemplatie. Het was de vergaderplaats van de rederijkers, de verblijfplaats van veel edelen die korte tijd in Brugge waren en bovendien de ontmoetingsplaats van enkele belangrijke koopliedenaties. De Duitse hanzekooplieden, de Schotten en de Engelsen hadden er hun kapel. Hun aanwezigheid heeft het klooster een van de belangrijke internationale ontmoetingsplaatsen in Brugge gemaakt. Een van De Rooveres gedichten verwijst hiernaar. Aan het slot van dit gedicht staat: bedenk dat dit leven kortstondig is en dat iedereen moet sterven, ‘Tsy Vlaminck, Schotte oft Colenare’ [=of hij nu Vlaming is, Schot of Keulenaar].³⁹ Het Karmelietenklooster, waar de rederijkers bijeen kwamen, is waarschijnlijk een van de belangrijke plaatsen geweest waar De Roovere in contact kwam met buitenlanders. Misschien ontmoette hij er ooit Jean de Wavrin, een edelman die grote schenkingen deed aan het klooster en er in 1458 werd begraven. Deze Jean de Wavrin is familie van de gelijknamige Bourgondische militair en kroniekschrijver.⁴⁰ Ook hij is regelmatig in Brugge geweest. Misschien niet toevallig zijn er verschillende overeenkomsten tussen de Franstalige kroniek van Wavrin en de *Excellente cronike van Vlaenderen*, die voor een belangrijk deel het werk is van De Roovere.⁴¹

Over de activiteiten van de Heilige Geestkamer in de vijftiende eeuw is niet zoveel bekend. Bij een uitslaande brand in de Poortersloge op 29 januari 1755 is het archief van de kamer verloren gegaan, en daarmee de mogelijkheid om gedetailleerde informatie te verkrijgen over haar activiteiten. Gelukkig hebben de rederijkers ook elders hun sporen nagelaten. De vroegste vermelding in een eigentijdse bron dateert uit het voorjaar van 1442, veertien jaar na de oprichting van de kamer. De Brugse rederijkers zenden uitnodigin-

39 Mak 1955, 258.

40 Strohm 1990, 68.

41 De kroniek van Wavrin is uitgegeven door Hardy 1864-1891. Vooral over de Engelse koning Edward, zijn verdrijving van de troon en de strijd om deze opnieuw te veroveren, bevat de *Excellente cronike* uitvoerige gegevens die we ook uit de kroniek van Wavrin kennen.

gen naar diverse steden, waaronder Damme, Mechelen en Oudenaarde, om deel te nemen aan een wedstrijd van ‘spelen ende abatements’.⁴² Deze moesten betrekking hebben op de Heilige Geest. Begin juni vindt de wedstrijd plaats op de Burg en burgemeesters en andere leden van het stadsbestuur zijn hierbij aanwezig.⁴³ Maar er worden niet alleen Nederlandstalige steden uitgenodigd. Op 23 april bezorgt een Brugse bode een uitnodiging in de Franstalige stad Rijsel. Hierin is sprake van ‘certains jeux et remonstracions ordonnés estre faict oud. lieu de Bruges, al honneur du St. Esperit, et dont pour ce ilz avoient ordonné certain pris.’⁴⁴ Hieruit valt te concluderen dat de Brugse wedstrijd openstond voor bijdragen in het Nederlands en in het Frans. Vermoedelijk waren er afzonderlijke prijzen voor bijdragen in beide talen. De Brugse wedstrijd zou in dat opzicht overeen komen met wat vooral in de eerste helft van de vijftiende eeuw ook elders gebruikelijk is. Twee jaar voor de Brugse wedstrijd vond in Gent een groot schuttersfeest plaats, waar niet alleen prijzen werden uitgelooft voor wie zich de beste schutters betoonden, maar bovendien voor de ‘schoonste ende ghenouchelicste esbatements in Dietscher talen’ én ‘in Walscher talen’.⁴⁵ En een paar jaar later, tijdens een schuttersfeest in Doornik, looft de plaatselijke ‘Puys d'Amours’ prijzen uit. De kamer uit Oudenaarde wint er een prijs ‘met dichtene ende met spelene.’⁴⁶ Naar we kunnen aannemen presenteerde Oudenaarde zich met Nederlandstalige teksten.

Ontmoetingen tussen Franse en Nederlandse dichters en dichtgenootschappen boden alle gelegenheid tot literaire uitwisseling. Ze zijn de nu nog aanwijsbare raakpunten tussen twee verwante literaire culturen die in het midden van de vijftiende eeuw meer met elkaar verbonden moeten zijn geweest dan de archieven onthullen.

In 1442 was Anthonis de Roovere een jongen van nog geen vijftien jaar oud. Hij zal de Brugse wedstrijd van nabij hebben gevolgd, maar

42 Voor Oudenaarde, zie Vander Meersch 1842, 389; voor Mechelen, zie Van Autenboer 1962, 108; en voor Damme, zie Vander Straeten 1874, 31 n. 2. Met dank aan Herman Brinkman, die me aan diverse gegevens heeft geholpen betreffende interstedelijke literaire wedstrijden.

43 Gilliodts Van Severen, *Inventaire* dl. 5, p. 520: ‘Den xj jn hoymaend, ghegheuen van costen ghedaen vp tghiselhuus binnen der tyd dat men speilde jn de borch, van den heilighen gheest, mids dat de borcghmeesters ende eenighe van der wet ende andre zaghen de vors. spelen liij s. x d. gr.’.

44 De la Fons-Melicocq 1856, 348.

45 Een mooi, recent, overzicht over dit schuttersfeest geeft Arnade 1997, 84-94. Over de Gentse schutters en ook over het feest van 1440, zie Moulins-Coppens 1982. Zie over tweetalige toneelwedstrijden Coigneau 1996, m.n. 31-32.

46 Vander Meersch 1842, 390-391.

dat hij deelnemer was lijkt onwaarschijnlijk. Zo'n gebeurtenis moet een grote indruk hebben achtergelaten. Van jongs af aan is De Roovere vertrouwd geraakt met de Bourgondische cultuur, waarin de Franse taal een grote rol speelde - tenslotte was het hof Franstalig. Het feest in 1442 laat zien dat het niet heeft ontbroken aan gelegenheden om in contact te komen met dichters van buiten Brugge, zowel rederijkers als rhétoriqueurs. Nu was er in Brugge natuurlijk sowieso geen gebrek aan contacten met andere steden, ook niet op cultureel gebied. Met Rijsel waren de contacten zelfs zeer frequent. Net als Brugge was het een geliefde residentie van Filips de Goede. Leden van de hofhouding reisden vaak tussen beide steden. Ook kende Rijsel, net als Brugge, een jaarlijks toernooi, de Espinette. Ieder jaar in februari kwam een Brugse delegatie naar Rijsel om er aan het toernooi deel te nemen, zoals omgekeerd ieder jaar inwoners van Rijsel deelnamen aan het Brugse toernooi van de Witte Beer dat in mei plaatsvond.⁴⁷

Besluit

De feiten die beschikbaar zijn, bevatten nogal eens ongerijmdheden. Een daarvan is die over de talenkennis van Anthonis de Roovere. Volgens Eduard de Dene, die in 1562 het werk van De Roovere heeft uitgegeven, kende hij alleen zijn eigen Vlaamse taal, 'niet hebbende dan zijn Vlaemsche ingeboren lanttale oft spraecke.'⁴⁸ Maar gezien De Rooveres positie in het Brugge van zijn tijd is het haast ondenkbaar dat hij geen Frans kende. En ook wie de gedichten leest komt tot diezelfde conclusie. Vermoedelijk moet De Denes mededeling dan ook gezien worden als onderdeel van de apologie voor het Nederlands en de Nederlandse literatuur die zijn voorwoord vormt. De Roovere was hoe dan ook zeer goed op de hoogte met wat er in het Frans in de mode was. Hij is, voor zover bekend, de eerste dichter die een groot aantal vormen en technieken van de rhétoriqueurs in het Nederlands toepast. Misschien was zijn kennis van de Franse taal niet zo goed, en moest hij noodgedwongen gebruik maken van wat andere rederijkers aan het Frans ontleenden. Maar ook dan heeft hij, zij het via een omweg, zich de *Règles de la seconde rhétorique* eigen gemaakt. De Nederlandse poëzie is veran-

47 Over toernooien in Brugge en Rijsel, zie Van den Neste 1996.

48 *Rethoricale wercken*, f. A2v-A3r (Uitg. in Oosterman 1997-1998, 16).

derd door wat De Roovere geschreven heeft. Hij heeft op een vruchtbare manier twee belangrijke tradities in zich verenigd: die van de Vlaamse en die van de Franse poëzie. Juist het samenkomen van twee tradities kan vernieuwing in de hand werken. Bij De Roovere is dat het geval, al zullen we nooit weten of hij zich de kunst eigen maakte door grote inspanning, danwel zorgeloos zwemmend.

Literatuur

- Arnade, P., *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*. Ithaca / Londen, 1996.
- Autenboer, E. van, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)*. Gent, 1962.
- Champion, P., *Histoire poétique du XVe siècle*. Parijs, 1923, 2 dl.
- Chatelain, H., *Recherches sur le vers français au XVe siècle., Rimes, mètres et strophes*. Geneve, 1974 [reprint].
- Coigneau, D., *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*. 3 dl. Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, VIe reeks 111. Gent, 1980-1983.
- Coigneau, D., ‘9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer De fonteine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband’, in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, 102-108.
- Coigneau, D., ‘1 februari 1404. De Mechelse voetboogschutters schrijven een wedstrijd uit. Stedelijke toneelwedstrijden in de vijftiende en zestiende eeuw’, in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 1996, 30-35.
- Dictionnaire des Lettres Françaises. Le Moyen Age*. Sous la direction de Geneviève Hasenohr et Michel Zink. Parijs, 1992.
- Droz, E. (ed.), *Les Fortunes et Adversitez de Jean Regnier*. Parijs, 1923.
- Elslander, A. van, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks 6, nr. 71. Gent, 1953.
- Erné, B.H., ‘Rederijkersballaden oude en nieuwe stijl’, in: *De Nieuwe Taalgids* 65 (1972), 355-363.
- Gilliodts-Van Severen, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section Première: inventaire des chartes*. 9 dl. Brugge, 1871-1885.

- Goris, M., 'Boethius' "De consolatione philosophiae". Twee Middelnederlandse vertalingen en hun bronnen', in: P. Wackers e.a., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relaties tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1996, NLCM 15, 113-132.
- Hardy, Sir W. (ed.), *Jehan de Waurin, Recueil des Chroniques*. 5 dl. Londen, 1864-1891.
- Kervyn de Lettenhove, J., *Oeuvres de Georges Chastellain*. dl. 5: *Chronique 1464, 1466-1468, 1470*. Brussel, 1864.
- La Fons-Melicocq, De, 'Jeux de personnages, représentés par les sociétés de rhétorique de Lille, a Courtrai, Ypres, Tournai, Malines, etc.', in: *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* 1856 (Gent), 347-350.
- Langlois, E. (ed.), *Recueil d'Arts de Seconde Rhétorique*. Paris, 1902.
- Mak, J.J., *De gedichten van Anthonis de Roovere, naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken*. Zwolle, 1955.
- Martens, M.P.J., *Lodewijk van Gruuthuse. Mecenas en Europees diplomaat, ca. 1427-1492*. Brugge, 1992.
- Meersch, D.J. vander, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde', in: *Belgisch museum* 6 (1842), 373-408; 7 (1843), 15-72, 232-253, 386-438.
- Moulin-Coppens, J., *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent, vanaf de vroegste tijden tot 1887*. Gent, 1982.
- Neste, E. van den, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du moyen âge (1300-1486)*. Parijs, 1996.
- Oosterman, J.B. *De gratie van het gebed: Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie. Met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. 2 Dln. Amsterdam, 1995. Diss. Leiden.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', in: *Jaarboek De Fontaine* 1995-1996, 29-140.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling. dl. 2: bijlage 2 en 3', in: *Jaarboek De Fontaine* 1997-1998, 9-88.
- Patterson, W.F., *Three centuries of French Poetic Theory (1328-1630)*. Ann Arbor, 1935, 2 dln.
- Sankovitch, T., 'Death and the mole: two fifteenth-century dances of death', in: *Fifteenth century studies* 2 (1978-1980), 211-217.
- Schuijt, W.J., *Pierre Michault: Van den drie Blinde Danssen [...]* Amsterdam [enz.], 1955.

Small, G., *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at court in the fifteenth century*. Woodbridge / Rochester NY, 1997.

Small, G.P. D. Lievois, 'Les origines gantoises du chroniqueur George Chastelain (ca. 1414-ca. 1441)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* N.S. 48 (1994), p. 121-177.

Straeten, E. vander, *Le théâtre villageois en Flandre. Histoire, littérature, musique, religion, politique, mœurs*. 2 dl. Brussel, 1874-1880.

Strohm, R., *Music in Late Medieval Bruges*. 2nd revised edition, Oxford, 1990.

Vander Linden, H., *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*. Brussel, 1940.

Waterschoot, W., 'De uitgave van de Rethorische Werken', in: *Vlaanderen* 31 (1982), 151-154.

Westgeest, J.P., 'Zeven verborgen Marialoven van Anthonis de Roovere', in: *Jaarboek De Fontaine* 1995-1996, 11-28.

Zumthor, P., *Le masque et la lumière. La poétique des Grands Rhétoriciens*. Parijs, 1978.